

ДОСЛІДЖЕННЯ

МАРТА ГАВРИШКО

ЗГВАЛТУВАННЯ У СХОВКАХ: СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ В УКРАЇНІ

Тривалий час у наукових студіях Голокосту гендерні аспекти були недооцінені. Деякі вчені вважали, що диференціація жертв за гендером відволікатиме від факту, що нацисти знущалися над євреями різних статей і віку перш за все через їхню етнічність¹. Однак, за словами Джоан Рінгельхайм, для єврейських жінок Голокост створив досвід і пам'ять, які не завжди відповідають тим, які мали єврейські чоловіки². Євреї обох статей зазнавали схожих форм переслідування і насильства – наруга, примусові роботи, голод, депортації, побиття, приниження, смерть, однак тільки жінки стикалися з вагітністю, пологами, абортами, аменореями, інвазивними гінекологічними обстеженнями³. Жінки частіше, аніж чоловіки, вдавалися до вимушеного ббивства дітей⁴, були безпосередніми очевидицями смерті своїх ді-

¹ *Ofer Dalia, Weitzman Lenore J.* Women in the Holocaust. – New Haven: Yale University Press, 1998. – P. 12.

² *Ringelheim Joan.* The split between Gender and the Holocaust // Women and the Holocaust / Eds. Dalia Ofer and Lenore J. Weitzman. – P. 350.

³ Див. більше: *Hilberg Raul.* Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe (1933–1945). – London: Harper Press, 1993. – P. 126; *Ephgrave Nicole.* On women's bodies: Experiences of Dehumanization during the Holocaust // *Journal of Women's History.* – 2016. – Vol. 28 (2). – P. 14.

⁴ Убивство дітей відбувалося з різних причин. Нерідко жінки робили це під тиском обставин, у мить великої небезпеки, коли плач дитини міг викрити групу єв-

тей⁵, адже через примусове розділення родин під час Голокосту догляд за дітьми залишався здебільшого їхнім обов'язком. Попри те, що деякі єврейські чоловіки, особливо гомосексуальні⁶, також зазнали гендерного насильства в часи нацистського режиму (кастрація, стерилізація), саме жінки і дівчата переважають серед тих, хто пережили зґвалтування, сексуальне рабство, примусову проституцію, сексуалізовані тортури та інші види сексуального насильства. Разом з тим, деякі форми приниження, як-от гоління голови, примусове роздягання чи обшуки тіла, жінки переживали по-іншому, аніж чоловіки, відповідно до пануючих культурних стереотипів. Як зазначає Регіна Мюльхойзер, оголення не обов'язково мало сексуальні конотації для чоловіків, адже в маскулінній культурі, а надто мілітарній, роздягання перед іншими чоловіками було поширеною практикою. Натомість для жінок воно асоціювалося із сексуальним насильством. Також привселюдні огляди чоловічих геніталій, що практикували нацисти з метою швидкого визначення належності до єврейської спільноти, чоловіки зазвичай сприймали радше як загрозу їхній особистій безпеці, аніж сексуальне приниження⁷. Гендер жінок, їхнє етнічне походження та єврейська ідентичність у поєднанні з геноцидальними

реїв, які ховалися. Часом жінки приймали свідоме рішення жертвувати дітьми заради порятунку інших. Див., зокрема: *Banwell Stacy*. *Rassenschande, Genocide and the Reproductive Jewish Body: examining the use of rape and sexualized violence against Jewish women during the Holocaust?* // *Journal of Modern Jewish Studies*. – 2016. – Vol. 15:2. – P. 211.

⁵ Наприклад, Матильда Гелернтер так описувала обставини антиєврейської акції у Болахові у червні 1942 р.: «Страшний епізод стався з пані Грінберг. Українці і німці, які увірвалися до її помешкання, застали її під час пологів. Не допомогли плачі і погрози присутніх. Її витягнули з дому у сорочці й заволокли до магістрату. Коли почалися болі пологів, її затягнули на смітник у подвір'ї магістрату. Тут у присутності українців, які сипали дотепами, сміялися і приглядалися до мук породіллі, вона народила дитину. Її одразу відірвали руками від пуповини, кинули додолю і затоптали ногами, а її натовп одразу поставив на ноги. З неї лилася кров, звисали закривавлені шматки плоті. Так вона кілька годин стояла під стіною магістрату. Після цього з усіма пішла до залізничного вокзалу, де її запхали до вагону, який їхав на Белжець» (*Archiwum ŻIH, Relacje z Czasów Zagłady (Zespół 301), sprawa 1554*).

⁶ Докладніше див., наприклад: *Grau Gunter*. *Hidden Holocaust?: Gay and Lesbian Persecution in Germany 1933–45*. – New York: Cassell, 1995; *Jensen Erik N*. *The Pink Triangle and Political Consciousness: Gays, Lesbians, and the Memory of Nazi Persecution* // *Journal of the History of Sexuality*. – 2002. – Vol. 11 (1/2). – P. 319–349.

⁷ *Mühlhäuser Regina*. *Sexual violence and the Holocaust* // *Peto Andrea (ed.)*. *Gender: War*. – Farmington Hills (MI): Macmillan Reference, 2017. – P. 102.

умовами робили їх особливо вразливими до різних форм сексуального насильства, виконавцями якого були члени СС, Вермахту, айнзацгруп, цивільної та військової адміністрації, їхні союзники, місцеві колаборанти, опортуністи, а інколи й самі жертви Голокосту.

Питання сексу й гетеро- і гомосексуальності у студіях Голокосту довгий час були табуованими⁸. Вчені дискутували щодо того, чи є доцільним виокремлення сексуального насильства як дослідницького поля у контексті пояснення історії і специфіки Голокосту, адже воно є універсальним явищем як для мирного, так і для воєнного часу. Тому навіть ті, хто досліджував досвід єврейських жінок, уникали цього питання⁹. У 1990-х рр. дослідження ролі сексуальності під час Голокосту інтенсифікувалися. Це було зумовлено, зокрема, подіями у Руанді, Хорватії, Боснії і Герцеговині, де масові згвалтування стали зброєю війни. Компаративний підхід давав змогу порівнювати сексуальні злочини в контексті різних геноцидів, а також виявляти типові і відмінні між ними¹⁰. На сьогодні існує величезний корпус наукових праць про причини, форми і наслідки гендерного насильства над єврейськими жінками, зокрема, про сексуальне рабство, інструменталізований секс у концентраційних таборах і таборах смерті, гетто та інших місцях антиєврейського насильства¹¹. Значна частина праць розкриває сексуальне насильство над єврейськими жінками, здійснене перш за все німцями. Регіна Мюльхойзер проаналізувала роль ра-

⁸ *Heineman Elizabeth D.* Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? // *Sexuality and German Fascism* / Ed. Dagmar Herzog. – New York: Berghahn Books, 2005. – P. 54.

⁹ *Waxman Zoë.* Women in the Holocaust: A Feminist History. – Oxford: Oxford University Press, 2017. – P. 54.

¹⁰ *Bergen Doris L.* Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical // *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective* / Ed. Dagmar Herzog. – Evanston, Ill.: Northwestern University Press, 2006. – P. 180.

¹¹ Див., наприклад: *Amesberger Helga, Auer Katrin, Halbmayr Brigitte.* Sexualised Violence against Women during Nazi Persecution and Its Impacts on the 'Life After' // *Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research On Survivors Of Nazi Persecution* / Ed. J. Steinert and I. Newth. – London: IWM, 2005. – P. 732–733; *Bergen Doris L.* Sexual Violence in the Holocaust: Unique and Typical? // *Lessons and Legacies VII: The Holocaust in International Perspective.* – P. 182–184; *Shik Na'ama A. (ed.).* Sexual Abuse of Jewish Women in Auschwitz-Birkenau. – Hounddsfills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan, 2009; *Morrison J. G.* Ravensbruck: Everyday Life in a Women's Concentration Camp 1939–1945. – Princeton: Markus Weiner Publishers, 2000; *Hedgepeth S. M., Sidel R. G.* Sexual Violence against Jewish Women During the Holocaust. – Waltham, Massachusetts: Brandeis University Press, 2010 та ін.

сової ідеології, мілітарних цілей Третього райху і сексуальності в контексті злочинів Вермахту на території СРСР¹². У загальних рисах гендерну специфіку жіночого досвіду Голокосту в Україні охарактеризували Анатолій Подольський, Наталія Івчик і Максим Гон¹³. Досліджуючи гендер і повсякдення у сховках під час Голокосту у Східній Галичині, американська дослідниця Наталя Алексюн також не оминула увагою питання сексуального насильства над жінками¹⁴. Загалом же гендерні аспекти Голокосту в історіографії Шоа в Україні залишаються не вивченими, зокрема, немає жодного комплексного дослідження про сексуальне насильство над єврейськими жінками і чоловіками, не кажучи вже про вужчі ділянки дослідження, як-от гендерне насильство над тими, хто переховувався.

Ця стаття має на меті простежити, як єврейські жінки і дівчата досвідчили сексуальне насильство, перебуваючи в лісах, стодолах, хатах і квартирах, бункерах, скрізь, де шукали сховку і порятунку в окупованій нацистами Україні, зокрема, у 1942–1944 рр., коли більшість євреїв було вбито, а за вцілілими полювали німці. У статті проаналізовано стратегії виживання, які використовували єврейські жінки і дівчата, що стали об'єктами сексуальної експлуатації, а також вплив цього насильства на їхній фізичний, психоемоційний стан і подальшу долю. Крім того, розглянуто значення сексуального насильства над єврейськими жінками під час їхнього переховування як для очевидців, так і для агресорів. Простежено мотивацію і поведінку місцевих гвалтівників.

За основу аналізу взято ситуації і місця перебування єврейських жінок і дівчат поза локаціями їх масових розстрілів, концентраційни-

¹² *Mühlhäuser Regina*. Eroberungen: Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941–1945. – Hamburg: Hamburger Edition, 2010; *Idem*. Between 'Racial Awareness' and Fantasies of Potency: Nazi Sexual Politics in the Occupied Territories of the Soviet Union, 1942–1945 // *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century* / Ed. Dagmar Herzog. – London: Palgrave Macmillan, 2011. – P. 197–220.

¹³ *Podolsky Anatoly*. The Tragic Fate of Ukrainian Jewish Women under Nazi Occupation, 1941–1944 // *Hedgepeth S. M., Sidel R. G. (eds.)*. Sexual Violence against Jewish Women During the Holocaust. – P. 94–107; *Гон Максим, Івчик Наталія*. Жінки в час Голокосту: долі, поведінка та гендерні нерівності // *Голокост і сучасність*. – 2016. – № 1 (14). – С. 9–49.

¹⁴ *Alexiun Natalia*. Gender and the Daily Lives of Jews in Hiding in Eastern Galicia // *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*. – 2014. – No. 27, Gender and the Holocaust–New Research. – P. 38–61.

ми таборами, гетто, таборами примусової праці для євреїв, трудовими таборами, тюрмами та іншими інституційними місцями організованого антиєврейського насильства в окупованій нацистами Україні. Відповідно предметом розгляду статті не є сексуальне насильство, здійснене представниками нацистської адміністрації в Україні і місцевими колаборантами, наділеними владою. У центрі уваги радше сусіди (за термінологією Яна Гросса) євреїв, які, не будучи формально втягненими в расову політику нацистів, вибирали різні моделі поведінки в часи масового насильства і кризи людяності. Їхня готовність і можливість допомагати часом визначала не лише питання фізичного виживання єврейських жінок, а й їхньої сексуальної недоторканності. Остання також залежала від динаміки взаємин усередині єврейської спільноти, зокрема, мікрогруп євреїв, які переховувалися.

Географічні межі статті охоплюють різні українські території в часи Другої світової війни, позаяк патерни і наслідки сексуального насильства проти єврейок були, за невеликими відмінностями, досить подібними, як і причини, що їх уможливили, – нацистська расова політика і континуум насильства, породжений нею. У ширшому компаративному контексті можна також стверджувати, що досвід сексуального насильства українських єврейок у місцях переховування релевантний досвіду місцевих єврейських жінок у Східній Європі¹⁵.

Феміністична перспектива: жіночі голоси

Аналіз розмаїтого жіночого досвіду у статті здійснено крізь призму гендерного підходу. Соціально сконструйовані уявлення про роль і призначення єврейських жінок, досвід, знання і вміння, яких вони набували у процесі гендерної соціалізації, великою мірою визначали їхнє повсякдення і стратегії виживання в часи Голокосту.

Феміністичний підхід у цьому дослідженні базується передусім на тому, що в його основу покладено аналіз багатоманітних жіночих голосів. Як вважають дослідниці феміністичного напрямку, жіночі голоси часто замовчують, спотворюють, вилучають із публічної сфери¹⁶. Нерідко вони маргіналізовані в історичних наративах, у куль-

¹⁵ Докладніше див.: *Waxman Zoë*. Rape and Sexual Abuse in Hiding // *Sexual Violence against Jewish Women During the Holocaust*. – P. 124–135.

¹⁶ *Bilsky Leora*. Giving Voice to Women: An Israeli Case Study // *Israel Studies*. – 1998. – Vol. 3, No. 2, Law and the Transformation of Israeli Society. – P. 48.

турних репрезентаціях подій і явищ. Брак жіночих голосів і специфічного жіночого досвіду є яскравим прикладом того, як гендер і сексуальність були відокремлені від історії і пам'яті про Голокост¹⁷. Попри те, що кількість єврейських жіночих спогадів і автобіографій, записаних одразу після закінчення Другої світової війни, переважала кількість чоловічих, широке використання їх як історичних джерел та їх аналіз із гендерного погляду розпочалися лише у 1980-ті р.¹⁸ Тобто про історію Шоа довгий час дізнавалися й описували її з чоловічої перспективи. І вона великою мірою залишалася андроцентричною, коли чоловічий досвід набував ознак універсального для єврейства в часи їх масового вбивства. Це своєю чергою не лише затінювало досвід жінок, а й нівелювало гендерну специфіку чоловічого. Жінок змальовували у прив'язці до чоловіків як матерів і дружин. Поширеними були два типові образи: вразливі, безпомічні, віктимізовані жінки та гомогенна група домогосподарок, об'єднаних традиційними цінностями, у центрі яких – материнство¹⁹. Однак досвід єврейських жінок під час Голокосту був дуже різноманітним і виходив за рамки стереотипних гендерованих образів. Його вивчення нерозривно пов'язане з аналізом саме жіночих наративів – усних і письмових. Такий аналіз дає змогу повернути жінок в історію, зробити видимим той досвід, про який часто не згадують в офіційному наративі, зокрема, досвід згвалтування.

Історії про сексуальне насильство замовчують подвійно – як розповіді жінок і як розповіді про специфічний вид насильства, публічне обговорення якого є неприйнятним, адже пов'язане з приватною сферою, а саме з культурними нормами і сексуальними табу, стигмою, відчуттями страху і сорому²⁰. Постраждалі жінки замовчують досвід сексуального насильства через бажання зберегти власну гідність і відповідне становище у спільноті. Розповідаючи про пережите, жінки «пропрацьовують» індивідуальну травму, однак можуть

¹⁷ *Young James E.* Regarding the Pain of Women: Questions of Gender and the Art of Holocaust Memory // *PMLA: Modern Language Association of America.* – 2009. – Vol. 124, No. 5. – P. 1779.

¹⁸ *Reading Anna.* The Social Inheritance of the Holocaust. Gender, Culture and Memory. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2002. – P. 38.

¹⁹ *Person Katarzyna.* Sexual Violence during the Holocaust – the Case of Forced Prostitution in the Warsaw Ghetto // *Shofar* 33. – 2015. – No. 2. – P. 104–105.

²⁰ *Baldwin Annabelle.* Sexual Violence and the Holocaust: Reflections on Memory and Witness Testimony // *Holocaust Studies.* – 2010. – Vol. 16 (3). – P. 112–134.

наразитися на соціальне несприйняття і нерозуміння з боку найближчих друзів і родичів. Тобто жінки, які зазнали сексуального насильства, перебувають у своєрідних лещатах. З одного боку, вони відчують потребу говорити, з іншого – на них тисне культура мовчання навколо згвалтування²¹. Дослідниця Керол Кідрон окреслює мовчання тих, хто пережив Голокост, як невимовність (*unspeakability*), пов'язану з браком дискурсивного поля для обговорення їхнього жахливого досвіду²².

Отже, ні постраждали жінки, ні дослідниці й дослідники довгий час не могли вписати сексуальні злочини проти єврейських жінок у традиційну історію Голокосту. Частина жінок, які пережили сексуальне насильство, не вважала цей свій досвід достатньо значущим і прийнятним, щоб він став частиною колективної історії і пам'яті про Голокост. Характерною у цьому плані є історія Пауліни, однієї з респонденток Джоан Рінгельхайм: жінку гвалтували чоловіки, які її переховували від нацистів. Під час інтерв'ю Пауліна наголошувала: «[Зважаючи на те], що сталося, як ми страждали і що бачили – пониження в гетто, наших вмираючих родичів, яких забирали від нас... ми бачили, як люди вистрибували, як їх палили, – чи це [сексуальне насильство] важливо?»²³.

Вивчення сексуального насильства пов'язане з різними методологічними і теоретичними викликами, у тому числі з пошуком джерел. Найвагомішими джерелами у процесі дослідження сексуальності й насильства під час Голокосту є спогади постраждалих жінок, зокрема, їхні усні історії. Саме вони становлять основний корпус джерел для цієї статті: використано відеосвідчення Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії (USC Shoah Foundation Visual History Archive), зафіксовані у 1994–1999 рр. у рамках проекту «Люди, які пережили Шоа»²⁴. Це розлогі, біографічні, на-

²¹ *Močnik Nena*. Narrated Silence in Sexual Scripts of War Rape Survivors: Hidden Transmission of Violent Sexual Patterns // *Sexuality & Culture*. – 2018. – Vol. 22. – P. 1362.

²² Див., наприклад: *Kidron Carol A.* Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel // *Current Anthropology*. – 2009. – Vol. 50, No. 1. – P. 5–27.

²³ Цит. за: *Ringelheim Joan.* The Split between Gender and the Holocaust // *Women in the Holocaust*. – P. 343.

²⁴ Робота з відеосвідченнями Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа через бібліотеку Університету Монаша (Австралія) стала можливою для авторки восени 2018 р. завдяки Ada Booth Ada Booth Research Fellowship in Slavic Studies.

півструктуровані відеоінтерв'ю, записані у різних країнах, у тому числі 3423 із них – в Україні. Мене передусім цікавили розповіді тих жінок і чоловіків, які пережили Голокост на українських землях, а після війни емігрували до США, Канади, Великої Британії, Ізраїлю та інших країн, або залишилися в Україні. Станом на сьогодні у згаданому архіві зібрано чи не найбільше спогадів, в яких порушено проблему гендерного насильства в часи нацизму. Тобто можемо зазначити, що автори проекту розуміють важливість цієї теми й готові обговорювати її з оповідач(к)ами. На сайті USC Shoah Foundation Visual History Archive у колекціях, які стосуються виключно теми Голокосту за пошуковим запитом «sexual assault» отримуємо 2938 результатів²⁵. Звісно, не йдеться про близько трьох тисяч респонденток і респондентів, які артикулюють цю тему, адже в окремих свідченнях згадки про сексуальне насильство зустрічаємо неодноразово. З них лише невелика частина стосується безпосередньо часу переховування єврейських жінок і дівчат на різних територіях, у тому числі українських.

Особлива цінність цих джерел полягає у тому, що вони дають змогу простежити не лише досвід гендерного насильства над єврейськими жінками під час нацистської окупації, а й те, як оповідачки його артикулюють/приховують/замовчують, осмислюють, які чинники впливають на це, які (не)вербальні засоби вони використовують, які стратегії застосовують, щоб подолати травматичні спогади і переживання. Зі свідчень жінок, які у дитячому віці стали жертвами розбещення, випливає, що вони не вповні розуміли, що відбувалося в силу своєї необізнаності. Під час інтерв'ю вони не стримують емоцій, описуючи події. Згадуючи про сексуальне насильство над ними та близькими людьми, оповідачки плачуть, злиються на власне безсилля і на своїх кривдників, відвертаються або ховають очі, відчуваючи сором і провинну. Відеоряд у цьому контексті є дуже інформативним джерелом для вивчення теми, позаяк дає змогу побачити, як жінки переживають травму – не лише словами, звуками, інтонацією, а й жестами і мімікою.

²⁵ Такий результат отримано станом на 11 червня 2019 р. Можна припустити, що автор(к)и і менеджер(к)и проекту продовжують опрацьовувати спогади, маркуючи сегменти, в яких йдеться про сексуальне насильство. Мій досвід роботи з USH Shoah Foundation VNA показує, що не всі згадки про сексуальне насильство належним чином відображено у переліку ключових фраз до кожного сегмента інтерв'ю, особливо коли оповідачки та оповідачі використовують евфемізми або говорять непрямо. Тож кількість таких згадок може збільшитися, однак, найімовірніше, все одно не буде дуже великою порівняно із загальною кількістю записаних інтерв'ю.

Разом з тим, усні історії як історичні джерела мають певні обмеження. Недосконалість, вибірковість людської пам'яті, витіснення спогадів про травматичний досвід є об'єктивними перешкодами для з'ясування обставин подій, імен та прізвищ, назв місцевостей та інших фактологічних деталей. Також розповіді жінок не завжди дозволяють точно визначити їхній вік на час сексуального насильства, що може бути суттєвим для жертв дитячого віку. Більшість оповідачок були дітьми, підлітками або молодими жінками в той період. Їхні матері й бабусі, які досвідчили Голокост, не дожили до часу реалізації усної історичних проєктів у 1990-х рр. Крім того, ми не можемо почути голоси багатьох жінок, убитих під час Шоа. Зважаючи на ці обставини, може скластися думка, що абсолютна більшість жертв гендерного насильства були молодими жінками, що не вповні відповідає дійсності. Частково досвід жінок, які під час Другої світової війни були середнього чи похилого віку, проговорений голосами їхніх доньок, внучок, племінниць, знайомих, які взяли участь у проєкті Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа.

Жіноче тіло у публічному просторі

Тікаючи від смерті, переміщуючись з одного місця в інше, єврейські жінки щоразу ризикували натрапити на тих, хто їх упізнає, ідентифікує як єврейок, видасть поліції, пограбує, вб'є і зґвалтує. Це могло статися на вулиці, в полі, у лісі. В таких умовах подеколи гетто й табори здавалися безпечнішими, аніж світ поза ними. Нюня згадує, як її тітка Роза розповідала про ризики, які чекають на євреїв одразу під стінами Львівського гетто: «Були поляки, які підстерігали їх. Вони казали, що гвалтуватимуть жінок. Моя тітка сказала мені, що одного разу її оточили поляки. І вони... Їй дивом вдалося втекти від них»²⁶. Але й ті жінки, які перебували далеко від місць примусового утримання євреїв, не могли почуватися в безпеці.

У часи нацистської окупації українських земель місцеві ліси стали домівкою для багатьох озброєних груп. У Західній Україні там розміщувалися боївки Організації українських націоналістів, загони Української повстанської армії, Тараса Бульби-Боровця, Армії Крайової та інших польських формувань. Тут, як і на інших територіях

²⁶ Testimony 28452, USH Shoah Foundation VHA. Тут і надалі здійснено авторський переклад уривків усних історій з англійської мови, якщо не зазначено інше.

окупованого німцями Радянського Союзу, розгорнули діяльність радянські партизани. Окрім того, ліс став прихистком для (напів)бандитських груп, які вчиняли розбої і мародерство. Групи місцевих мешканців шукали євреїв у лісах з метою наживи. Відносини євреїв, які втікали з концтаборів і гетто у ліси, з різними озброєними групами були непростими. Одні добровільно чи під примусом приєднувалися до партизанських груп, інші трималися осторонь. Велика частина євреїв загинула у протистоянні зі своїми «лісовими сусідами»²⁷, серед них чимало жінок, деяких перед смертю гвалтували²⁸. Зустріч із партизанами у лісі не завжди означала смерть, однак жіноче тіло могло стати додатковим фактором ризику в таких ситуаціях. Після втечі з гетто у Козовій 20-річна Гітель блукала зі своїм чоловіком Абрамом лісами на Волині. За її словами, там було багато бандерівців: «Один із тих убивць знайшов нас... Він мав пістолет. Це був перший раз у моєму житті, коли я побачила справжній пістолет... Що сталося потім? Те, що сталося, не повинно статися ні з ким, з жодною жінкою... Скажемо так, він учинив наругу наді мною і тримав пістолет над головою Абрама... Закінчивши, він сказав: “Чому б Вам не почекати тут? Я принесу вам щось поїсти”. Але, як я вже сказала, ми хотіли їсти, але не були дурними... Звичайно, я не могла йти. Але ми йшли. Ми йшли всю ніч»²⁹. Гітель згадує, що вони з чоловіком добралися до якогось села і зайшли в недобудований будинок, у віках якого не було шибок: «Будинок був розташований якраз навпроти головної дороги. Але я просто сказала: “Мені байдуже. Мені байдуже. Ми більше не можемо йти...” Я кривавила наступні два тижні».

²⁷ Про це докладніше див., наприклад, у спогадах Ліпи Стрікера (Lipa Stricker) про події в лісах поблизу Перемишля на Львівщині: «У нашому бункері було 19 осіб. Одного ранку 2 березня 1944 року на наш бункер напали українці. Нас троє було назовні, ми вартували. Ми троє встигли врятуватися. Українці підкралися під наш бункер. Може, із сотня людей, тож урятуватися було неможливо. Українці усіх вирізали ножами, а найбільше знущалися над дітьми. Коли вони відступили, я вийшов із кущів, де ховався, зайшов до бункера, де лежали тіла замордованих. Моя дитина мала 10 ножових ран, [у тому числі] 6 на грудях і 4 на плечах. Дружина була роздягнена. Її вбили, так само, як її сестру і її двох дорослих доньок» (АЗІН, 301/1136).

²⁸ Про напади місцевих мешканців на єврейських жінок на Волині згадує у своєму щоденнику Майкл Дімент: «Розповідали про українців, котрі ловили у лісі польських дівчат, гвалтували їх, а потім запихали порожні пляшки їм у вагіну й катували до смерті. “Спочатку вони робили ці підлі речі з єврейськими дівчатами, а тепер з польськими”, – казав Амвросій» (Дімент Майкл. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / За ред. Шмуеля Ягалом. – Київ: УЦВІГ, 2016. – С. 171).

²⁹ Testimony 6268, USH Shoah Foundation VHA.

Отже, Гітель отримала тяжку травму внаслідок зґвалтування, що не просто погіршило її психологічний і фізичний стан, а й знижувало шанси вижити для неї і її чоловіка.

Наражалися на небезпеку жінки й дівчата, які подорожували без супроводу рідних і близьких і змушені були довіряти випадковим незнайомцям і ситуативним союзникам. «Ми мали знайомого єврейського хлопця, у якого було таксі... Він досі мав добрі відносини з угорською поліцією. Ми домовилися, що він переправить мене до Хусту, до моїх кузинів... Він погодився це зробити. Сказав, що має місце, де сховати мене на ніч. Вранці Гобі – таке було його ім'я – посадив мене у своє таксі до Хуста. У міжчасі він почав торкатися мене... Хто знав, що таке секс? Мені було 17, але я не розуміла, що це означає. Хто говорив про такі речі? Усю ніч він гвалтував мене... Коли я приїхала до Хуста, була дуже хворою. Вона [кузина] завела мене до лікаря Соломона...», – згадує Ханна, яка разом із сім'єю втекла з гетто у Надвірній³⁰. Рідні вирішили розділитися і відправити Ханну до родичів. Як свідчать джерела, подібні рішення підвищували ризик сексуального насильства для жінок і дівчат. Ханна після втечі з гетто у Володимирці деякий час переховувалася зі своїм чоловіком у польки Марії. Через загрозу викриття з боку сусідів вони вирішили приєднатися до польських партизанів. Ті готові були прийняти подружжя, адже чоловік Ханни був дантистом. З міркувань безпеки жінка пішла зі сховку першою. Домовились, що вона чекатиме партизанів в одного з господарів. Ось що згадує Ханна про розвиток подальших подій: «Селянин прийшов до мене. Він почав пестити мої руки і голову. Я відійшла. Я боялася його. Я побачила, що він знову наближається. І мені згадалася моя подруга Сара, яку зґвалтували, і я подумала, може, він хоче мене зґвалтувати. Я сказала: “Будь ласка, відійди від мене!”. Він вже почав мене торкатися... і я сказала: “Прошу, відійди від мене! Ти матимеш проблеми, якщо...”. Він сказав: “Ти – єврейка! Що ти можеш мені заподіяти?!”. Я сказала: “Я буду кричати і твоя дружина почує нас!”. Він пішов і залишив мене в спокої»³¹.

Відсутність чоловіків була вагомим фактором життя жінок під час Голокосту. Подеколи єврейські жінки, самотужки або разом з іншими, тікали з місць, де вони проживали або перебували у гетто, чи інших місць несвободи, тобто де їх легко було впізнати. Після втечі із Золо-

³⁰ Testimony 49493, USH Shoah Foundation VHA.

³¹ Testimony 55413, USH Shoah Foundation VHA.

чівського гетто на Львівщині у 1943 р. 13-річна Перл-Малка разом з матір'ю і старшою сестрою Бетті роздобули фальшиві документи, з допомогою яких намагалися виїхати до Варшави. Жінки чекали на потяг на залізничному вокзалі у Львові, Бетті запитала у випадкового незнайомця, котра година. Чоловік наказав жінкам іти за ним. Вони підкорилися, припускаючи, що він має в кишені пістолет. Незнайомець завів жінок у будинок. Перл-Малка згадує: «Він сказав до мене і до моєї мами: “Ви двоє, лягайте на ліжку і будьте тихо. Якщо Ви промовите хоч слово, я застрелю вас!”». Він повернувся до моєї сестри Бетті і наказав їй роздягнутися. Бетті була красивою дівчиною. Вона роздягнулася. Це все відбувалося перед нашими очима. І він зґвалтував її. Вона плакала і кричала. Мені здавалося, що він гвалтує мене. Я відчувала біль, який відчувала вона. Коли він закінчив, то сказав їй одягнутися і усім нам йти. Ми усі пішли. І моя мати і сестра ніколи про це не говорили... Роками я відчувала жахливу провину за те, що моїй сестрі довелося пережити. Я ніколи про це не говорила»³². Зі спогадів оповідачки не зрозуміло, чи кривдник упізнав у них єврейок. Однак можна припустити таку ймовірність, зважаючи на їхній втомлений і виснажений вигляд після перебування у гетто. За словами Перл-Малки, її сестра Бетті виглядала найкраще, бо не жила в гетто, а приїхала по них із Варшави. Так чи так, ця ситуація показує, що єврейські жінки, котрі намагалися вижити, були вразливими до різних форм насильства з боку незнайомих людей, з якими їм доводилося контактувати. Також цей випадок свідчить про глибокий і тривалий вплив сексуального насильства не лише на жертв, а й на їхніх рідних, які не могли допомогти у кризовий момент і через це згодом відчували провину.

Несподівані загрози

Євреї, які переховувались під час Голокосту, зверталися по допомогу насамперед до тих людей, з якими мали родинні, ділові чи дружні відносини до війни. Однак не всі вони виправдовували сподівання у кризовий момент. Часом ціна допомоги була занадто високою. Віра згадує, що після того, як вони з матір'ю Сарою втекли з Львівського гетто, їм допомагав їхній родич Манек. Він був чоловіком маминої сестри, яка загинула під час Шоа. Манек домовився платити за сховок у квартирі однієї з польських сімей Львова. Там

³² Testimony 36932, USH Shoah Foundation VHA.

вони троє переховувалися до приходу радянських військ. У Сарі і дядька Віри почався сексуальний зв'язок. Згодом до них приєднався чоловік Сарі. Але криївка була надто малою. Манек наполягав, що додаткового місця там немає. Відчуваючи безвихідь, батько Віри отруївся. Вона згадує: «Мій дядько, якого я абсолютно ненавиджу до сьогодні, я знаю, що не повинна ненавидіти нікого, але... Мій дядько і чоловік, у квартирі якого ми ховалися, загорнули тіло батька у покривало і... поклали у підвал»³³. Як впливає з розповіді Віри, її негативне ставлення до дядька зумовлене передусім тим, що він змусив її матір до сексуальних стосунків. «Я була дуже обурена поведінкою мами, бо вона допустила це. Водночас я розуміла, що вона зробила це, бо базовий людський інстинкт людини – вижити. Так вона намагалася вижити і врятувати від смерті мене. Тому вона дозволила батькові покінчити життя самогубством»³⁴. Аналізуючи такі ситуації, потрібно пам'ятати, що межа між добровільними і примусовими сексуальними контактами для жінок у часи Голокосту була дуже тонкою. Адже єврейські жінки не лише мали різні соціальні позиції з чоловіками, які надавали їм допомогу, а й залежали від них.

Не менш драматично розвивалися стосунки із тими, кого євреї вважали добрими знайомими. Серафіна розповідає, як 11-річною дівчинкою переховувалася у своєму родинному будинку в Бориславі на Львівщині. На той час у ньому проживав українець – знайомий їхньої сім'ї зі своєю дружиною. Батько Серафіни переконував, що нові мешканці допоможуть їй. Вона згадує: «Тим часом я залишилася наодинці з цим чоловіком, і він пестив мене. Я тоді навіть не розуміла, що він робить, поки мені не стало жахливо боляче і я почала плакати. Він сказав мені: “Якщо ти скажеш батькові, я вб'ю його і тебе!”. Він сказав: “Якщо тобі не подобається, просто йди і не повертайся сюди знову”. І я пішла... і ніколи більше не поверталася до свого будинку. Я ніколи не говорила своєму батькові про це, бо думала, що він вб'є його. Я просто втекла»³⁵.

Однак не завжди єврейські жінки і дівчата мали змогу залишити місце, де вони зазнавали сексуальної наруги, зокрема, тому, що боялися розголосу. Роза пережила сексуальне насильство, коли їй було вісім років. Вона з родичами і друзями понад рік перебувала у схо-

³³ Testimony 16172, USH Shoah Foundation VHA.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Testimony 3296, USH Shoah Foundation VHA.

ванці. Приміщення було дуже тісним, тому перебування там передбачало тісний фізичний контакт усіх мешканців. «Я пройшла через свої власні... власні проблеми у бункері. Навпроти мене лежав батьків друг... І я пройшла через сексуальне насильство в бункері. Він сунув свої ступні і пальці у мою вагіну. Я намагалася відсунутися і лягти вище. Моя мама питала: “Що таке з тобою? Сиди спокійно”. Тому що було так тісно... І потім він стягував мене донизу, використовував мої ноги і пальці, щоб гратися своїми геніталіями. Про це важко говорити... Це впливає на мене і моє життя до сьогодні... Я ніколи не говорила [про це] своїм батькам, бо після війни він був їхнім другом. Він завжди навідував нас... Тільки коли мені було 53 роки, вісім років тому, я вперше наважилася розповісти про це моїм донькам і чоловікові»³⁶. Описуючи детальніше наслідки сексуальної травми, Роза додала: «Я мала жити з цим... я звинувачувала себе, що я така нерозумна. Я думала, що це моя провина. Я думала, що я не нормальна... Коли у мене почалася менструація, я була дуже нажаханою. Я не сказала мамі, бо думала, що стечу кров'ю і помру. Я думала, що це наслідок пережитого... Це сильно на мене вплинуло. До слова, до сьогодні я люблю балет, але мені не подобається дивитися на чоловіків через їхній обтислий одяг, де все очевидно...»³⁷.

Рятівники: між допомогою і кривдою

Пошук рятівників серед місцевого неєврейського населення був ризикованою справою. Більше шансів на порятунок мали дівчата і жінки, котрі не мали типової «єврейської» зовнішності. Додатковим ресурсом виживання під час війни було знання місцевих неєврейських звичаїв, культури, соціальні контакти з неєврейським населенням. Сара згадує, що після втечі з гетто у місті Корець працювала наймичкою в українській сім'ї у селі Тудорів (нині – Федорівка) на Рівненщині. Вона приховала своє єврейське походження і назвалась Манею Романчук. Одного разу вона почула розповідь сусідів про те, що у них просить порятунку молода єврейка Рахіль. Дівчина пропонує заплатити їм за послугу. Однак її пограбували, зґвалтували і вбили. «Вони сміялися й обговорювали, що зробили з цією Рахіль»³⁸.

³⁶ Testimony 15598, USH Shoah Foundation VHA.

³⁷ Ibidem.

³⁸ Testimony 52105, USH Shoah Foundation VHA.

Переховування у місцевого населення було випробуванням для євреїв. Вони не мали можливості забезпечити елементарні фізіологічні потреби й відчували постійну небезпеку, що їх викриють. Важко було передбачити подальші дії їхніх рятівників, які могли видати євреїв владі, шантажувати, відмовити їм у допомозі, зрештою вбити. Перебуваючи під постійною загрозою сексуального насильства, жінки змушені були вдаватися до різних стратегій виживання. Іноді доводилось залишати схованку і своїх близьких, наражаючи і їх, і себе на небезпеку. Нюня, вибравшись із Львівського гетто, переховувалася зі своєю тіткою Розою у польській сім'ї у сільській місцевості поблизу Львова. Одного дня тітка просто пішла зі схованки, залишивши її саму: «Прийшов чоловік і моя тітка дуже злякалася, тому що... Тепер я усвідомлюю, а тоді я не знала цього. Він хотів згвалтувати її, і вона благала його залишити її в спокої... І я пам'ятаю її навколішки перед ним, як вона складала свої руки, благаючи його не гвалтувати її. Звичайно, я була надто малою, щоб усвідомити небезпеку... Я знала, що це було щось жахаюче... вона сказала, що їй вдалося втекти, і вона покинула мене одну». У родині, де залишилася Нюня, був син-підліток, з яким їй довелося спати в одному ліжку: «Якось інстинктивно я відчувала, що він може мене торкатися, тому я взяла палку і сказала йому, якщо він спробує це зробити, я вдарю його. Палка була зі мною в ліжку. Його батьки розуміли, що це недобра ситуація. І закрили мене одну в кімнаті. Цілими днями і ночами я лежала в ліжку протягом кількох тижнів. Вони лише приносили мені їжу. А потім я вже не бачила нікого... Я була сама»³⁹. Нюня пережила Голокост, і зважаючи на її емоційну розповідь про той епізод, це був один із найжахливіших спогадів.

Єврейські жінки й дівчата могли помилятися щодо справжніх намірів людей, які їм допомагали. Після розлуки з матір'ю і братами Песя переховувалася у містечку Городок Кам'янець-Подільської (нині – Хмельницької) області й навколишніх селах. На той час їй було близько 15 років. «Зайшла, пам'ятаю, в один будинок і там був тільки господар. Він мене нагодував. Все. В Городку це було. А потім каже: “Лізь на стрих”. А я втішилася, думаю: він хоче мене врятувати. А вночі він хотів мене згвалтувати. Так я почала кричати. “Ти, жидівко, мовчи, бо дружина почує. Я тебе зараз вб'ю!”. І вигнав мене. Я сама втекла. Потім я попросилася в інший будинок. Я їй все розповіла, бо я плакала і була перелякана. Вона почала мене питати, що сталося. Вона питає: “Який будинок?” Я їй сказала. А вона каже:

³⁹ Testimony 28452, USH Shoah Foundation VHA.

“Ой, щастя, що він тебе не вбив, він такий страшний”. “Бандит, – каже, – страшний”. Вона мене ховала кілька днів»⁴⁰.

Присутність родичів і знайомих євреїв у схованках не завжди рятувала дівчат від сексуального насильства, однак іноді ставала дієвим запобіжником проти нього. Після втечі з табору примусової праці у Скалаті 12-річна Феліція упродовж дев'яти місяців переховувалася у селі Новосілка на Тернопільщині у господарстві селянина на прізвище Крупа. З нею були її найближчі родичі та родина Вассерманів, разом 13 осіб. Вони щедро заплатили Крупі за допомогу. Однак стосунки із ним не завжди відповідали їхнім очікуванням. Феліція згадувала про його спробу зґвалтувати одну з доньок Вассерманів: «Він напився і хотів взяти Генку. Генка була дуже красивою дівчиною. У той час їй було, мабуть, 17 чи 18... Він взяв її нагору і вирішив, що хоче займатися коханням з Генкою. Генка була хворою дівчиною. Тому в процесі Генка втратила свідомість... Пані Вассерман плакала, усі плакали. Звичайно, що ми не могли плакати голосно. В ту ніч, коли пан Крупа напився і вирішив, що буде спати з Генкою, ми сказали: “Пане Крупа, якщо Ви це зробите – ми підемо. Ми просто усі підемо і дамо німцям нас убити. Ви не зробите це з нею”. І я не знаю, що сталося⁴¹, можливо, він сам передумав, або, може, мій дядько поговорив з ним, але він залишив нас у спокої і пішов нагору»⁴². Оповідачка наголошує на важливості спільної позиції, коли «всі стали на захист однієї людини». Разом з тим, вона припускає, що Крупа боявся, що вони розкажуть про інцидент його дружині, яка, за словами Феліції, була владною і рішучою жінкою.

⁴⁰ Testimony 14778, USH Shoah Foundation VHA. Переклад із російської мови автора.

⁴¹ Лола М., 13-річна двоюрідна сестра Феліції, яка також перебувала у схованці, має дещо інші спогади про цей інцидент: «Одного дня він прийшов до нас – брат чоловіка, який нас переховував. Він хотів сексу з молодшою донькою Вассерманів, яка була дуже красива. Вона втратила свідомість. Лежала на підлозі. Ми дуже хвилювалися. Він нам погрожував. Ми не знали, що станеться... Він хотів, щоб вона вийшла з бункера до його селянського будинку. Звичайно, що вона не могла цього зробити... Це було надзвичайне напруження, страх і жахлива атмосфера. Я навіть не можу описати, як жахливо ми почувалися... Що ж буде далі, якщо вони роблять з нами такі речі?... Їй було 17 чи 18... Її старша сестра сказала: “Я заміню її”. Вона вийшла до селянина, і він займався з нею сексом» (Testimony 9070, USH Shoah Foundation VHA). З оповіді Феліції випливає, що Тонька, старша сестра Вассерманів, фактично була посередницею між ними і господарями, адже саме вона єдина готувала їжу в будинку, яку потім приносила до схованки. Разом з тим, у розповіді Феліції немає згадок про можливий примусовий секс Тоньки з Крупюю.

⁴² Testimony 31585, USH Shoah Foundation VHA.

Зброя відчаю: тіло як ресурс виживання

Дисбаланс статусу між єврейськими жінками і чоловіками, які шукали прихистку, і тими, хто його пропонував чи обіцяв, не викликає сумніву. Життя не лише окремих людей, а цілих груп євреїв залежало від доброї волі, милосердя і людяності їхніх польських, українських та інших неєврейських сусідів. Нерідко вони намагалися отримати максимальну користь від свого привілейованого становища. Траплялися випадки, коли неєврейські чоловіки вимагали сексуальних послуг від єврейських жінок і дівчат взамін на їжу, ліки, документи і подальший захист. Герш пригадував, як ховався на фермі у селі Сущин на Тернопільщині. Одного дня його викрив фірман, який там працював. Він сказав Гершу, що вже переховує його сестру Сару і погодиться на допомогу ще й йому за однієї умови: «Наступного ранку він сказав: “Твоя сестра хоче поговорити з тобою”. Тоді він забрав мене до того місця, де вона ховалася... Моя сестра повідомила мені, що селянин сказав їй, якщо вона матиме секс із ним, то він врятує нас обох, якщо ні, то не домовимося. Моя сестра почала плакати, і я сказав їй: “Що ж, я піду, якщо мене зловлять, хоча б ти переживеш війну”... Моя сестра сказала, що ні, вона зробить це і ми обоє будемо врятовані»⁴³. Так і сталося. Герш та його сестра пережили війну.

Гендерний розподіл у сім'ї під час Голокосту дуже змінився. Конкретні обставини, зокрема, відсутність чоловіків, визначали можливості й ролі жінок у соціальній реальності, які часом суперечили експліцитним, патріархатним нормам. Жінки брали на себе відповідальність, яку не могли нести чоловіки, демаскулінізовані нацистською політикою⁴⁴. В екстремальних умовах єврейські чоловіки втрачали можливість захищати «своїх» жінок – матерів, сестер, доньок і дружин. Функції не лише захисту, а й порятунку рідних часом ставали компетенцією головно жінок. І вони використовували ті обмежені ресурси, які мали. Одним із таких найпотужніших ресурсів було тіло. В окремих випадках жінки зазнавали зґвалтування, сексуальної експлуатації заради порятунку рідних або близьких людей. Віра, спогади якої наведено вище, вважає, що матір пожертвувала своїм тілом, щоб вижити і врятувати свою дитину.

⁴³ Testimony 4174, USH Shoah Foundation VHA.

⁴⁴ *Herzog Esther*. Introduction: Studying the Holocaust as a feminist // *Life, Death and Sacrifice Women and Family in the Holocaust* / Ed. Esther Herzog. – Jerusalem: Gefen, 2008. – P. 7.

Історія сестри Герша свідчить про те, що не лише дорослі єврейські жінки, а й дівчата виконували не властиві їм ролі, до яких їх не готували. Дівчата змушені були вдаватися до поведінкових моделей, неприйнятних з погляду їхнього виховання та поширених сексуальних табу. Однак під час війни не діють норми моралі й добросовісності мирного часу. Як підкреслює Сібіл Мілтон, традиційні страхи і провини, пов'язані із сексом, більше не були релевантними у світі тотального підпорядкування, підкріпленого терором⁴⁵. Це, однак, не применшує травматичності цього досвіду для жінок і дівчат, а також їхніх родичів і знайомих. Про це свідчить їхнє тривале мовчання про пережите. Герш наголошував, що ніколи не обговорював досвід сестри ні з нею, ні з будь-ким іншим до інтерв'ю⁴⁶. Небажання артикулювати пережите посилювалося тим, що після війни в єврейській спільноті, особливо в Ізраїлі, помітним було упереджене ставлення до жінок, які пережили Голокост, через те, що їхні стратегії виживання нібито були пов'язані з надаванням сексуальних послуг⁴⁷. Сучасні дослідниці цього явища пропонують розглядати секс заради виживання в контексті дієздатності жінок, а не лише віктимності, називаючи його своєрідною формою спротиву під час Голокосту⁴⁸. Адже вижити в умовах нацистського курсу на знищення усього єврейства означало перешкодити його повній реалізації. Іншими словами, сама по собі боротьба за життя єврейських жінок і чоловіків є свідченням опору геноцидальній політиці німців.

Заключні думки

У Третьюму райху будь-які сексуальні контакти, у тому числі примусові, між німцями і євреями були криміналізовані згідно з Нюрнберзькими законами 1935 р.⁴⁹ Тому сексуальне насильство над

⁴⁵ *Milton Sybil*. Women and the Holocaust: The Case of German and German-Jewish Women // *Different Voices: Women and the Holocaust* / Eds. Carol Rittner and John K. Roth. – New York: Paragon House, 1993. – P. 231.

⁴⁶ Testimony 4174, USH Shoah Foundation VHA.

⁴⁷ *Chalmers Beverley*. Jewish women's sexual behaviour and sexualized abuse during the Nazi era // *The Canadian Journal of Human Sexuality*. – 2015. – Vol. 24 (2). – P. 188.

⁴⁸ *Chatwood Kirsty*. Schillinger and the Dancer: Representing Agency and Sexual Violence in Holocaust Testimonies // *Sexual Violence against Jewish Women During the Holocaust*. – P. 67.

⁴⁹ Докладніше про це див.: *Schneidek Silke*. Verbotener Umgang: Ausländer und Deutsche im Nationalsozialismus: Diskurse um Sexualität, Moral, Wissen und Strafe. – BadenBaden: Nomos, 2010.

еврейськими жінками і дівчатами не можна вважати частиною офіційної нацистської геноцидальної політики. Воно не було політичною зброєю для винищення етнічної групи, як-от у випадку Руанди чи Югославії. Однак саме расова теорія і німецька екстермінаційна політика щодо єврейства створили умови для поширення різного за формами, наслідками і функціями сексуального насильства в часи Голокосту, в тому числі на українських землях. У нацистській системі сексуальна наруга стала додатковим інструментом встановлення і маніфестації расової ієрархії між німцями і євреями. Як зазначає Стівен Катц, зґвалтування єврейських жінок було не просто сексуальним актом, а політичною декларацією «дегенеративного статусу» єврейських жертв відповідно до нацистської ідеології. Цей акт свідчив, що єврейські жінки і дівчата є неповноцінними людьми, вони поза державним захистом, щодо них не можна застосовувати традиційні моральні та етичні норми, якими послуговуються «арійці»⁵⁰. Сексуальний терор проти єврейок на українських землях вчиняли не лише найбільш владні німецькі чоловіки, а й їхні союзники (наприклад, угорські, румунські солдати), а також місцеві колаборанти і пересічні чоловіки. Частина гвалтівників була одночасно рятівниками єврейок під час Голокосту. З наявних джерел випливає, що рушії і значення сексуального насильства над євреями з боку місцевих гвалтівників мали менше політичних та ідеологічних конотацій. Більшість виконавців гендерного насильства, особливо в єврейських сховках, не була індоктринована нацизмом, не належала до ультраправих угруповань, програми і діяльність яких зазнали впливу антисемітизму. Разом з тим, можна припустити, що побутовий антисемітизм у Східній Європі, підживлюваний поширеними під час війни ідеями про «жидобільшовизм» і «жидокомуну», міг відігравати певну роль у мотивації частини місцевих винуватців гендерного насильства. Хоча загалом гвалтівниками були «звичайні» чоловіки, і євреї також, які скористалися з надзвичайної вразливості єврейських жінок і дівчат, чиє право на сексуальну недоторканість і людську гідність не було для них цінністю. Однак варто пам'ятати, що саме етнічність, а не гендер у часи нацистської окупації українських земель була тим чинником, що уможливив різні форми приниження і на-

⁵⁰ *Katz Steven. Thoughts on the Intersection of Rape and Rassenschande during the Holocaust // Modern Judaism – A Journal of Jewish Ideas and Experience. 2012. – Vol. 32, Issue 3. – P. 293.*

сильства щодо єврейок, у тому числі сексуального. Тілесність єврейок була більш маргіналізована і вразлива, аніж тих жінок, які належали до інших етнічних спільнот. Нацистська пропаганда і відповідні практики, які дегуманізували єврейство, зробили його легкою мішенню для усіх, хто шукав зиску, зокрема, для гвалтівників.

Разом з тим, шукаючи відповідь на запитання, чим керувалися чоловіки (а саме вони переважають серед місцевих винуватців), гвалтуючи єврейських жінок, не варто відкидати і теорію сексизму, розвинену дослідницями-феміністками у 1970-х рр. Згідно з нею, будь-який акт сексуального насильства чи погроза його здійснити з боку чоловіків є способом контролювати жінок і виявляти владу над ними⁵¹. Під час війни це явище набуває екстремальних виявів і масштабів, позаяк збільшується дисбаланс статусу і доступу до ресурсів між статями, а насильство в усіх його формах, особливо щодо жінок, стає більш буденним і тривіальним. Дослідниця Рут Зайферт також наголошує на зв'язку гендеру і сексуальності в часи збройних конфліктів. На її думку, через акт зґвалтування конструюються і відтворюються певні уявлення про маскуліність і фемінність⁵². Тобто сексуальне насильство може бути виявом гегемонної маскуліності, основаної на ідеї підпорядкування жінок, що передбачає необхідність задоволення потреб та інтересів чоловіків, у тому числі сексуальних. Продуктивними описані підходи робить той факт, що більшість гвалтівників єврейських жінок у сховках, особливо у сільській місцевості, були виховані і жили в координатах патріархатних гендерних відносин, характерних для того часу.

Стратегії поведінки єврейських жінок у ситуаціях насильства були дуже різними і залежали від багатьох чинників, у тому числі попередніх відносин із гвалтівниками, життєвого досвіду і знань, підтримки близьких, можливостей зміни місця перебування.

⁵¹ *Bos Pascale R. Feminists Interpreting the Politics of Wartime Rape: Berlin, 1945; Yugoslavia, 1992–1993 // Signs: Journal of Women in Culture and Society. – 2006. – Vol. 31, No. 4. – P. 998.* Авторка слушно зауважує проблемні моменти цієї теорії, які містять ризик демонізації усіх чоловіків, не враховують специфічного контексту різних воєн, конфліктів, не пояснюють мотивації жінок як виконавиць сексуального насильства. Додам, що ця теорія є проблематичною у контексті дослідження сексуального насильства над чоловіками.

⁵² Докладніше див.: *Seifert Ruth. War and Rape: A Preliminary Analysis // Mass Rape: The War against Women in Bosnia-Herzegovina / Ed. Alexandra Stiglmayer. – London: University of Nebraska Press, 1994. – P. 54–72.*

Постраждали жінки і дівчата не мали правового захисту і доступу до правосуддя. Подеколи вони апелювали до совісті гвалтівників або погрожували викрити злочин перед їхніми найближчими родич(к)ами. Однак ці заходи не завжди були ефективними. Великій частині жінок і дівчат не вдалося уникнути сексуального насильства, бо обставини не залишали їм шансу для цього. Однак навіть ставши об'єктами сексуальної експлуатації, жінки відмовлялись бути лише жертвами. Дієздатність жінок проявлялася серед іншого у тому, що вони перетворили власне тіло на інструмент порятунку себе і близьких. Цей особливий ресурс виживання протягом Голокосту був гендерованим: його застосовували переважно жінки.

Сексуальне насильство мало вагомий вплив на фізичний та емоційний стан жінок. Вони пережили біль, фізичні травми, кровотечі, венеричні хвороби, небажану вагітність, посттравматичні стресові розлади. Частина жінок після згвалтування вбили, щоб приховати злочин. Однак для тих, хто пережив сексуальне насильство під час Голокосту, воно стало частиною конструювання їхньої ідентичності, гідності, почуття безпеки. Ще довго після закінчення війни постраждалі жінки жили із сексуальною травмою, підсиленою, з одного боку, страхом її обговорювати з рідними і близькими, а з іншого – загальною культурою мовчання про травматичний сексуальний досвід Голокосту, яка панувала в індивідуальній і колективній пам'яті та історичному дискурсі.

Сексуальне насильство впливало не лише на жінок і дівчат, які його зазнали, а й на тих, у чий присутності і з чийого відома воно відбувалося. Найчастіше це були близькі родичі, друзі, знайомі або ситуативні союзники, з якими єврейські жінки і дівчата перебували у сховках. У випадку єврейських родин кожен акт сексуальної наруги над жінками і дівчатами був одночасно актом приниження і демаскулінізації їхніх братів, чоловіків, батьків, не здатних виконувати традиційно маскуліні функції захисту «своїх» жінок. Родички жертв згвалтувань, очевидцями яких вони були, найімовірніше усвідомлювали, що самі можуть стати потенційними жертвами насильства. Страждання згвалтованих жінок були промовистим нагадуванням про надзвичайну вразливість усіх євреїв, віктимізованих цілеспрямованою нацистською політикою.